

Shohrux Abdurasulov

*O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
San'atshunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
katta ilmiy xodim
E-mail: abdurasulov.shohruh@mail.ru*

O'ZBEK TEATRIDA IJODIY O'ZGARISHLAR EVOLYUTSIYASI

(1950–1975- yillar misolida)

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada XX asrning ikkinchi yarmida (1950–1975) o'zbek teatrida yuz bergan o'zgarishlar tahlil qilinadi. Xususan, dramaturgiya va rejissura san'atidagi yangilanishlar, mavzu, janr hamda repertuardagi o'zgarishlar ko'rib chiqiladi. Ushbu davrda yaratilgan e'tiborga molik spektakllarning badiiy-estetik va ijtimoiy-g'oyaviy xususiyatlari ochib beriladi.*

***Kalit so'zlar:** o'zbek teatri, XX asrning ikkinchi yarmi, dramaturgiya, rejissura, spektakl, sahnaviy talqin.*

THE EVOLUTION OF CREATIVE CHANGES IN UZBEK THEATRE:

A CASE STUDY OF THE YEARS 1950–1975

***Abstract.** This article analyzes the changes that took place in Uzbek theatre during the second half of the 20th century (1950–1975). In particular, it examines innovations in dramaturgy and directing, as well as changes in themes, genres, and repertoire. The artistic-aesthetic and socio-ideological characteristics of notable performances created during this period are also explored.*

***Keywords:** uzbek theatre, second half of the 20th century, dramaturgy, directing, performance, stage interpretation.*

O'zbek teatri XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ko'plab o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan jarayonlar bevosita adabiyot va san'atga ham ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, 50-yillarning ikkinchi yarmidan boshlangan madaniy iliqlashuv siyosati tufayli san'at asarlarida birmuncha erkin fikrlash, davrning dolzarb masalalarini

ilgari surish, milliy va umuminsoniy g'oyalarni ifodalovchi asarlar yaratishga keng imkoniyat yaratildi.

Ikkinchi jahon urushi nihoyasiga yetgach, millatning ruhiy qiyofasini qayta tiklash, urush asoratlari, qutqularidan xalos bo'lish, ertangi kunga umid, ishonch tuyg'ularini uyg'otishga chorlovchi sahna asarlari yaratish teatr ijodkorlarining kun tartibiga qo'yildi. Xususan, Hamza nomidagi o'zbek davlat akademik katta teatr jamoasi bu jarayonda alohida faollik ko'rsatdi. Milliy dramaturgiyamizga Abdulla Qahhor, Izzat Sulton, Uyg'un, Bahrom Rahmonov, Odil Yoqubov singari iste'dodli ijodkorlar kirib keldi. Ularning asarlarida insoniy munosabatlar, ijtimoiy-axloqiy masalalar, ta'lim-tarbiya mavzusiga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, urushdan keyingi yillarda xalqimiz ahvoli, dunyoqarashi, turish-turmush tutumlariga bir nazar tashlandi. Atoqli adib Abdulla Qahhorning dramaturgik ijodi fikrimizga misol bo'la oladi. Yozuvchi qalamiga mansub komediyalarda satirik ruh kuchli bo'lsa-da, muallif yangi davr kishilarining qiyofasi, fe'l-atvorini muayyan ma'noda tasvirlay olgan ("Shohi so'zana"). Iste'dodli dramaturg Bahrom Rahmonovning "Yurak sirlari" komediyasi ham o'sha yillari teatr hayotida voqea bo'lgan, har bir inson turmushida uchrovchi oilaviy munosabatlar, xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni kabi mavzular xalqimiz tomonidan o'zgacha qiziqish bilan kutib olingan edi. Hozir oilaviy muammolarga bag'ishlangan maishiy mavzudagi tomoshalarni sahnalashtirish teatrlarimiz uchun odatiy holga aylangan bo'lsa-da, o'sha davrda bu mavzu o'zbek sahna san'ati uchun tamomila yangilik edi. Shu vaqtga qadar asosan ijtimoiy doiralardan chetga chiqolmagan o'zbek teatri asta-sekin inson qalbi, his-tuyg'ulariga yaqin mavzular sari yo'l izlay boshladi, bu esa o'zbek teatrida yangi davr boshlanayotganidan dalolat berardi.

1954-yili xalqimizning sevimli adibi Oybekning "Qutlug' qon" nomli klassik romani zabardast rejissyor Toshxo'ja Xo'jayev tomonidan sahnalashtirilib, madaniy hayotimizda katta voqeaga aylandi. Romanni sahna uchun rejissyorning o'zi inssenirovka qildi. "Teatr ijodiy jamoasi va inssenirovkachi romanda mavjud

bo'lgan g'oyaviy mazmunni spektaklda yorqin ifodalashni o'z oldiga asosiy maqsad qilib oldi" [1, 49-b].

“Qutlug' qon” – badiiy jihatdan nihoyatda teran, o'tkir ijtimoiy ruh, rang-barang xarakterlar, kuchli konfliktlar zahiriga qurilgan, davr, shaxs va inson taqdirining murakkab ziddiyatlari ifoda etilgan monumental mumtoz epik asar. Binobarin, romanning adabiy-badiiy qimmati, ijtimoiy-ma'naviy xususiyatlarini sahnada to'la-to'kis namoyon etish uchun rejissyorning muallif bilan ijodiy hamkorlik qilishi tabiiy holat edi. Rejissyor T.Xo'jayev romanning sahnaviy talqinini yaratish ustida izlanar ekan, adib Oybek bilan ko'p bora suhbatlashadi, yozuvchi qalamga olgan voqelikni eng mayda tafsilotlarigacha o'rganib, badiiy asarni bor jozibasi, ko'lami bilan sahnada gavdalandirishga harakat qiladi.

Sahna asarining muvaffaqiyatini belgilab bergan asosiy omillardan biri kuchli salohiyatga ega, baquvvat aktyorlar ansambli ishtirok etgani, ijroda har bir obrazga xos xarakter xususiyatlari topilgani, aktyorlar o'z “men”ini ko'rsata olgani bilan bog'liq. Xususan, Shukur Burhonov, Sa'dixon Tabibullayev, Nabi Rahimov, Quadrat Xo'jayev, Amin Turdiyev, Yayra Abdullayeva kabi benazir san'atkorlarning turfa obrazlari roman mazmun-mundariyasi va qahramonlar dunyosiga mos spektakl yaratilishini ta'minlagan edi.

Oradan bir necha yil o'tib, akademik teatr jamoasi avlodlar almashinuvi deb atalmish murakkab hodisani boshdan kechirdi va katta sahnaga endigina institutni tamomlab, ulkan maqsadlar sari talpinayotgan yosh, iste'dodli aktyorlar kirib keldi. Ularning ijodiy g'ayrati va dramatik imkoniyatlarini yaxshi his qilgan rejissyor T.Xo'jayev avval sahnalashtirgani “Qutlug' qon”ga ikkinchi daf'a murojaat qilishni lozim topdi. Bu galgi talqinda Turg'un Azizov, Iroda Aliyeva, Zikir Muhammadjonov, Po'lat Saidqosimov singari teatrning ikkinchi avlodiga mansub aktyorlar ustozlar an'anasini davom ettirib, o'ziga xos “estafeta”ni qo'lga olishdi. Spektaklda voqealar tarang va murosasiz ruhiyatda kechishi, fojeaviy pafos va dardli ohanglarning kuchliligi, xalq ichidan chiqqan qahramonlar va zulm-zo'ravonlikka tashna yovuz kimsalar o'rtasidagi kurash motivining badiiy-haqqoniy ziddiyatlarga

asoslanishi, milliy xarakter va dunyoqarash epik qamrovlarda aks ettirilgani sababli asar uzoq vaqt sahnadan tushmadi.

Dunyodagi turli xalqlar va millatlar hayoti, turmush tarzi, ijtimoiy-madaniy ahvoli, fuqarolar qalbi va ongida shakllanayotgan yangi qarash va yondashuvlar, ozodlik, erk masalasi, xullas, bashariyat boshdan o'tkazayotgan murakkab davrlar 50-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab o'zbek teatri ijodkorlarini izlanishga chorladi. Shu yillardan e'tiboran milliy teatrimizning mavzu doirasi, janr imkoniyatlari kengaydi, umuminsoniy mavzularga murojaat kuchaydi. 1956-yili hind xalqining buyuk adibi Robindranath Thokurning ijtimoiy-maishiy mavzuda yozilgan "Halokat" romani rejissyor A.Ginzburg inssenirovkasi va rejissyorligida "Gang daryosining qizi" nomi bilan sahna yuzini ko'radi. Romanda hind xalqining ingliz mustamlakachilariga qarshi isyoni va uzoq davrlardan beri millat oyog'iga tushov bo'lib kelayotgan qoloq an'ana va urf-odatlardan voz kechish g'oyasi badiiy talqin etilgan bo'lib, ayni jihati bois asar o'z vaqtida ko'plab tazyiqu qutqularga ham uchragan edi. "Gang daryosining qizi" spektakli romantik-psixologik talqinda, shoirona-falsafiy uslubda sahnalashtirilgani bois milliy teatrimiz repertuari umuminsoniy tuyg'ulardan so'z ochuvchi, g'oyaviy mazmundor spektakl bilan boyidi. Rejissyor A.Ginzburg sahna rassomi H.Ikromov va kompozitor S.Yudakov bilan hamkorlikda inson qalbining eng nozik qatlamlariga yo'l topuvchi, badiiy va estetik jozibasi yuksak sahna asarini ijod qilishdi. Spektaklda barcha komponentlar badiiy yaxlitlik kasb etib, Tagor g'oyalari hamda rejissyor maslagini ifoda etishga, shuningdek, aktyorlar ijrosini hissiy-emotsional kayfiyat bilan boyitishga xizmat qiladi.

1957-yili jazoyirlik yozuvchi Muhammad Dibning "Katta xonadon" nomli romani asosida sahnalashtirilgan va o'zbek tomoshabinini ham chuqur hayajonga solgan "Jazoir – mening Vatanim" spektakli ana shu sa'y-harakatlar mahsuli sifatida maydonga keldi. Muallif romanda milliy mustaqillik uchun fransuz mustamlakachilariga qarshi turgan Jazoir xalqining isyonkor va mardona kurashini g'oyat haqqoniy va ehtirosli bo'yoqlarda tasvirlab beradi. Shu o'rinda, olis Afrika

qit'asida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqelikni bizga ne daxli bor? – deya iddao qiluvchilar ham uchrab qoladi. Aslida san'at, xususan teatrning umumestetik mohiyati shundaki, u hech qachon milliy an'ana va chegaralar qobig'ida o'ralashib qolmaydi, doimo dunyoviy miqyoslar, umumbashariy qadriyatlar sari intiladi. Buni insoniyat taraqqiyotining barcha sohalari qatori bugun madaniyat va san'atda ham sodir bo'layotgan universallashtirish va globallashtirish hodisalari misolida ko'rish mumkin.

Ketma-ket sahnalashtirilgan “Gang daryosining qizi” va “Jazoir – mening Vatanim” spektakllari o'zbek teatri jahon adabiyoti namunalarini sahnalashtirish borasida qanday tajribaga egaligini baholi qudrat ko'rsatib berdi. Shuningdek, istibdoddan aziyat chekkan, ozodlik yo'lida chinakam jasorat ko'rsatgan mazlum Sharq xalqlari hayoti, turish-turmushi, dard-u iztiroblari o'zbek tomoshabiniga bamisoli real hodisadek ma'lum bo'ldi.

Oltmishinchi yillarning birinchi yarmida Hamza teatri jamoasi Izzat Sultonning “Iymon” (1960), “Noma'lum kishi” (1963), Odil Yoqubovning “Olma gullaganda”, Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug'bek” (1961), Abdulla Qahhorning “Tobutdan tovush” (1962), Sarvar Azimovning “Yulduzlar jamoli”, Uyg'unning “Qotil” (1965) singari tarixiy va zamonaviy mavzudagi pyesalarini sahnalashtirdi. Ushbu davr teatri va dramaturgiyasida ko'zga tashlanuvchi jihat shundaki, insonlar orasida uchrovchi ma'naviy-axloqiy munosabatlarga ko'proq e'tibor qaratildi. Bu xususiyat ayniqsa, atoqli adabiyotshunos olim va dramaturg Izzat Sultonning “Iymon” dramasida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Asar 1960-yil yosh rejissyor Anatoliy Qobulov va tajribali aktyor Qudrat Xo'jayev tomonidan sahnalashtirilgan bo'lib, Olim Xo'jayev, Sayfi Olimov, Sora Eshonto'rayeva, Zikir Muhammadjonov, Rixsi Ibrohimova kabi o'zbek sahna san'atining mohir aktyorlari ijrosida tamomila qiyomiga yetgan, xalqimiz hayoti, o'y-qarashlariga yaqin chinakam milliy drama yaratilgan edi. Ayniqsa, O'zbekiston xalq artisti, xassos san'atkor Olim Xo'jayev talqinidagi professor Yo'ldosh Komilov obrazi ziyoli tabiati, falsafiy mushohadasi, kuchli irodasi va halol, pok tiynati bilan

o'ziga xos ma'naviy idealga aylangan, aytish joizki, obrazga xos barcha fazilatlar aktyor shaxsiyatiga g'oyat mos va hamohang tushgan edi.

Iymon degan muqaddas tushuncha inson vujudi, qalb-u shuuriga singib ketgan, uni ishonch, e'tiqod, ixlos va muhabbatga undovchi beqiyos manba, jamiyki ezgu fazilatlarni targ'ib qiluvchi axloqiy qadriyatdir. Iymon bilan ish tutish insonni sharaflaydi, yuksak maqom-u martabaga ko'taradi, aksincha, iymondan mosuvo bo'lish halokatga, ma'naviy tanazzulga sabab bo'ladi. Shu bois dramaning bosh qahramoni professor Yo'ldosh Komilov jurnalist kuyovining "Erishgan muvaffaqiyatlaringizning bosh sababi nimada?" degan savoliga hech kutilmaganda, "Iymonimning butunligi va sofliqi" deb javob beradi. Kutilmagan deyishimizning boisi pyesa yozilgan davrda "iymon", "din", "e'tiqod" singari so'zlar til-u zabonimizda baralla yangramas, badiiy asarda, qahramonlar tili orqali "iymon"ning fazilati xususida so'zlash uchun ijodkorda katta jur'at va jasorat bo'lmog'i lozim edi. Drama muallifi Izzat Sulton shunday jasorat uchun o'zida kuch topa bildi va haqiqiy ziyolilikning yorqin namunasini ko'rsatdi.

"Noma'lum kishi" dramasida esa muallif XIX asrning oxiri XX asr boshlarida mustamlakachilikka qarshi bosh ko'targan Namoz Pirimqul o'g'li timsolida vatanparvarlik, mardlik, jasorat g'oyalarini tarannum etadi. Pyesada "Namoz" dostonini yozgan xalq baxshisi Nurmon Abduvoy o'g'li obrazi asos qilib olingan bo'lsa-da, voqealar davomida Namozning qahramonligi, mardligi kitobxon va tomoshabinni ko'proq hayajonga soladi.

1961-yili rejissyor Aleksandr Ginzburg tomonidan sahnalashtirilgan "Mirzo Ulug'bek" (Maqsud Shayxzoda) tarixiy fojiasi o'zbek teatrining yuksalishi yo'lida yana bir dadil qadam bo'ldi. Pyesa nainki dramaturgiya, balki milliy adabiyotimizda ham chinakam hodisa sifatida e'tirof etildi. Rosmana she'riy joziba, poetik ruh, fojiaviy pafos, tarixiy va to'qima obrazlar uyg'unligi, zamon va jamiyat manzarasining aniq-yorqin tasviri, eng muhimi, buyuk alloma va adolatli hukmdor Mirzo Ulug'bek hayoti va qismatining haqqoniy ifodasi asar muvaffaqiyatini ta'minlagani ayni haqiqat. Shu bois adabiyotshunos olim, O'zbekiston Qahramoni

Ozod Sharaffidinov “Mirzo Ulug‘bek” dramasi hech bir ikkilanmagan holda jahon adabiyotining eng yorqin namunalari bilan bir qatarga qo‘ysa bo‘ladi. Agar bu fikrga qo‘shilmaydigan biror odam bo‘lsa, marhamat o‘rtaga chiqsin – men u bilan har qancha bahs qilishga tayyorman” – deya ehtiros ila jo‘shib yozgan edi. “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasining eng muhim xislati shundaki, ma’lum, haqiqatdan ham bo‘lib o‘tgan tarixiy faktlar uning syujetini, ya’ni dramaturgiyasini tashkil qiladi. Tarixiy faktlar asar qahramonlari xarakterini yorituvchi, ular faoliyatini shakllantiruvchi dramatik sharoitni yaratadi. Tragediyaning bu fazilatida novatorlik belgilari mavjud deyish mumkin” [2, 87-b]. Asarning sahnaviy talqini ham milliy teatrimiz solnomasidan mustahkam o‘rin egalladi, Mirzo Ulug‘bek siymosini yaratgan ustoz san’atkor Shukur Burhonov ijrosi tillarda doston bo‘ldi.

Urushdan keyin Muqimiy nomidagi musiqali teatr repertuarida ham ijodiy o‘zgarishlar yuz berdi. 1948-yil teatr Toshsovet nomidagi Yangiyo‘l musiqali drama teatri bilan birlashtiriladi va yangi binoga ko‘chib o‘tadi. Xalq ertak va dostonlari, mumtoz adabiyot namunalari asosida ko‘plab badiiy-barkamol spektakllar yaratildi, yangi iste‘dodlar, noyob ovoz sohiblari kashf etildi. R.Hamroyev (1959–1976-yillarda bosh rejissyor), H.Umarov, M.Isroilov, O‘.Qoraboev, M.Orifboev, S.Po‘latov, B.Ixtiyorov, H.Sharipov, M.Ixtiyorova, N.Po‘latova, F.Ahmedov, T.Nazarova, M.Mirtolipov, V.Raykova kabi iste‘dodli aktyor va rejissyorlarning teatr ijodiy tarkibiga kelib qo‘shilishi qator muvaffaqiyatli spektakllarning dunyoga kelishiga sabab bo‘ldi. “Alpomish” (S.Abdulla, T.Jalilov, G.Sobitov), “Farhod va Shirin” (K.Yashin, Yu.Rajabiy, G.Mushel), “Muqimiy” (S.Abdulla, T.Jalilov, G.Mushel), “Surmaxon” (B.Rahmonov, T.Jalilov, L.Stepanov), “Ravshan va Zulxumor” (K.Yashin, T.Jalilov, G.Mushel) singari sahna asarlari teatrning ijodiy mavqeyini yuksaltirdi.

50–60-yillarga kelib Muqimiy teatri repertuari milliy xarakter va mazmunga ega qator spektakllar bilan boyidi. “Oltin ko‘l” (Uyg‘un, M.Leviyev), “Vatan ishq” (Sh.Sa’dulla, Z.Fatxullin, S.Boboyev), “Toshbolta oshiq” (H.G‘ulom, M.Leviyev), “Momo yer” (Ch.Aytmatov, I.Akbarov), “Nodira” (H.Razzoqov, K.Jabborov,

S.Hayitboyev) va boshqalar shular jumlasidan. Shu yillarda yaratilgan eng mashhur sahna asari – “Toshbolta oshiq” komediyasi edi. Mashhur komik aktyor, O'zbekiston xalq artisti Soyib Xo'jayev gavdalandirgan Toshbolta oshiq obrazi o'zbek aktyorlik maktabining katta yutuqlaridan biri bo'ldi. Aktyor mazkur obrazni 500 martadan ko'proq ijro etgan bo'lib, har gal sahnaga chiqqanida, tomoshabinlar olqishiga erishar, kutilmagan xatti-harakatlari, noyob ovozi, badihago'ylik qobiliyati bilan teatrga yig'ilganlarni go'yoki sehrlab olardi.

Shuningdek, respublikamizning barcha viloyatlarida teatrlar tashkil etildi, bolalar teatri rivojlandi. Asosan bolalar va o'smir yoshdagi muxlislar uchun spektakllar namoyish etuvchi Respublika Yosh tomoshabinlar teatrining faoliyat boshlashi (1941) kelajak avlodni ma'nan barkamol insonlar qilib tarbiyalash yo'lidagi muhim islohotlardan biri bo'ldi. To'g'ri, dastlab Rus yosh tomoshabinlar teatri negizida tuzilgan jamoa O'zbekiston Yosh tomoshabinlar teatriga aylantirilgach, sovet hukumati tomonidan mafkuraviy tazyiqlarga uchraydi, hatto bir muddat faoliyatini to'xtatib qo'yadi. 1948-yili teatr qayta tiklanadi va “Bizning o'g'il” (T.To'la, A.Muxtor), “Po'lat qanday toblandi?” (N.Ostrovskiy), “Yosh gvardiya” (A.Fadeyev) spektakllarini sahnaga olib chiqadi.

1970-yillarda mamlakat teatrlari yangi ijodiy jarayonlar, an'ana va uslublarni o'zlashtirib bordi. Bu xususiyat o'sha yillari sahnalashtirilgan spektakllar misolida yorqin ifodasini topdi. Hamza nomli teatrga yosh rejissyor Bahodir Yo'ldoshevning ishga kelishi va teatrning ijodiy qiyofasi, mazmun-mohiyatini yangilashga intilishi u sahnalashtirgan spektakllarda namoyon bo'ldi. Spektakllardagi mazmundorlik, shakliy va uslubiy o'ziga xoslik, romantik ehtiros va pafos o'zbek rejissurasiga yangi ovoz kirib kelayotganidan dalolat berardi. Bahodir Yo'ldoshev Hamza teatrida sahnalashtirgan ilk ijodiy ishlari – “Ajal minorasi” (A.Dyuma) va “Oy tutilgan tunda” (M.Karim) spektakllari bilanoq teatr jamoatchiligi e'tiboriga tushdi, rejissurada hech kimnikiga o'shamas dasxati borligini isbotladi. E'tiborlisi, B.Yo'ldoshev teatrga bosh rejissyor etib tayinlanganida endigina yigirma sakkiz yoshni qarshilagan edi. Butun Ittifoq mamlakatlari orasida hech kim bu yoshda

mamlakatning yetakchi teatriga bosh rejissyor bo'lmagani B.Yo'ldoshevning favqulodda iste'dodini ko'rsatib turardi.

“Ajal minorasi” diplom spektaklida B.Yo'ldoshev sahna kengligi, keyinchalik rivojlanib boruvchi, maishiydan tortib shartligacha bo'lgan turli uslubiy yechimlarda tobora ko'proq erkinlik va ozodlikka ega bo'lgan sahna kengligini “jonlantirish” uquvini namoyon qila bildi. Spektaklda zanjirlar shaqir-shuquri, shiftan tomgan suv tomchilarining chak-chaki, oyoq ostidagi balchiqli loyning pilch-pilchi eshitilib turgan nimqorong'ilik qo'ynidagi ayanchi muhit qayta gavdalantiriladi” [3, 89-b].

1970-yillarning ikkinchi yarmida o'zbek teatri mavjud andozalardan birmuncha chekinib, yangi uslub va yo'nalishlar, novatorlik topilmalari va ifoda vositalari bilan boyidi. Ayni jarayon ham bevosita va bilvosita Bahodir Yo'ldoshev faoliyati bilan bog'liq. Shu kezlarda, “Teatr ochiq publisistik asarlar qidirishda o'z kuchini sinar ekan, nasr asarlariga murojaat qiladi. Rejissurada yangi uslubiy tamoyillar e'tirof etildi, janr sohasida xilma-xil izlanishlar olib borildi, qator yangi spektakllar qo'yildi” [3, 89-b]. Yozuvchi B.Vasilev qissasi asosida Bahodir Yo'ldoshev tomonidan sahnalashtirilgan “Ro'yxatlarda yo'q” spektakli shu yillarning muvaffaqiyatli izlanishlaridan biri bo'ldi.

“Mazkur spektakl shakl va mohiyat jihatidan milliy teatrimiz uchun kutilmagan hodisa edi” – deya xotirlaydi taniqli aktyor Afzal Rafiqov – “Esimda, spektakl maketini badiiy kengashga topshirish jarayonida ko'plab atoqli teatr arboblari hech narsaga tushunolmay, savollar girdobida qolishdi. Ilk bor ushbu asarda o'rindiqlar sahnaga ko'chirilib, tomosha zali to's-to'polon bo'layotgan jang maydoniga aylantirildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad – tomoshabinni asar ruhiyatiga chuqurroq olib kirish, voqealarning shunchaki kuzatuvchisi emas, balki ishtirokchisiga aylantirish edi. Tabiiyki, an'anaviy uslub va ijroga ko'nikib qolgan ustoz san'atkorlarning aksariyati ancha vaqtgacha bu yangilikni hazm qilolmay yurishdi” [4].

Darhaqiqat, rejissyor B. Yo'ldoshevning rassom G. Brim bilan o'ylab topgan sahnaviy yechimi har qanday tomoshabinni butunlay o'zgacha sahna estetikasiga oshno etadi. Zalda g'ira-shira qorong'ilik, g'alati bir sukunat, tomosha o'rindiqlari mato bilan qoplanib, janggoh aurasini hosil qilgan, voqealar makoni esa bamisoli shahid ketgan harbiylarning ramziy qabrini yodga soluvchi bosh kiyimlar bilan ajratilib, tomoshabinlar joyi yarim doira shaklida shu muhit ichiga singdirib yuborilgan. Ha, aynan shu spektaklda B. Yo'ldoshev teatr va tomoshabin o'rtasidagi "to'rtinchi devor" tushunchasidan butunlay voz kechdi va sahnani xalqqa yanada yaqin qildi.

Darhaqiqat, ushbu sahna asari o'zbek tomoshabinlarining teatr haqidagi an'anaviy qarashlarini butunlay o'zgartirib yubordi. Shakl, mazmun va ifoda vositasiga ko'ra "Ro'yxatlarda yo'q" spektakli milliy teatrimiz hayotida haqiqiy yangilik bo'ldi.

Shundan so'ng Bahodir Yo'ldoshev "Komissiya" (O'lmas Umarbekov), "G'ariblar" (V. Delmar), "O'n uchinchi rais" (O. Abdullin) singari spektakllarni sahnalashtirdi. Mazkur tomoshalar ham ohorli rejissyorlik topilmalari, aktyor izlanishlari, noodatiy dekorasiyalari va boshqa xususiyatlari bilan teatr repertuaridan mustahkam o'rin egalladi. O'lmas Umarbekovning "Komissiya" pyesasi asosida sahnalashtirilgan spektaklda bir umr faol mehnat qilib, jamiyat orasida hurmat-e'tibor qozongan, biroq o'tmishda qilgan xato-yu kamchiliklari uchun vijdon azobini boshdan kechirayotgan zavod direktori Said Karimov misolida insonning ruhiy iztiroblari, o'y-kechinmalari badiiy talqin etiladi. Spektakl tomoshabin qalbi, botinini bedor qiluvchi psixologik ta'sir quvvatiga ega edi.

Umuman, 70-yillarda Hamza teatri repertuaridan o'rin olgan zamonaviy mavzudagi spektakllarning aksariyati taniqli adib va jamoat arbobi O'lmas Umarbekov ijodiga daxldor edi. Uning "Kuzning birinchi kuni", "O'z arizasiga ko'ra", "Shoshma, quyosh", "Qiyomat qarz" kabi pyesalari muvaffaqiyat bilan sahnalashtirilib, teatr mutaxassislari va muxlislar tomonidan ijobiy kutib olinadi. Eng qizig'i, bu dramalarning deyarli barchasi sahnemizning biror bir buyuk

darg'asiga bag'ishlab yozilgan. "Qiyomat qarz" Shukur Burhonovga, "Shoshma quyosh" Sora Eshonto'raevaga, "Kuzning birinchi kuni" Zikir Muhammadjonovga atalgan.

70-yillarning eng mashhur spektakllaridan biri hanuzgacha xalqimiz tomonidan sevib tomosha qilinadigan "Oltin devor" (E.Vohidov asari) komediyasi bo'ldi. Pyesani rejissyor Toshxo'ja Xo'jayev sahnalashtirib, xalqona, yumor va istehzoga boy, tomoshabop spektakl yaratdi. Shoir Erkin Vohidovning ushbu asari zohiran yengil kulgiga asoslangan bo'lsa-da, aslida muallif boylik, mol-mulk, nafs istaklariga mag'lub bo'lgan insonlarning ayanchli qiyofasini mohirona aks ettiradi. 40 yil devor-darmiyon qo'shni bo'lib yashagan Mo'min va Abdusalom nogoh topilgan "sirli xumcha" tufayli turli ziddiyatlarga boradi, boylik insonlarni ne ko'ylarga solishi, insoniy fe'l-atvorni qanchalik izdan chiqarishi voqealar davomida ayonlashadi.

Spektaklda Mo'min rolini gavdalandirgan O'zbekiston xalq artisti G'ani A'zamov kulgi va badihaga moyil ijrosi bilan uzoq vaqt tomoshabinlar xotirasida yashab qoldi. Hanuzgacha spektakl televideniye orqali namoyish qilinganida, ustoz san'atkor ijrosidan zavqlanamiz, miriqib-miriqib kulamiz. Ushbu ajoyib obraz o'zbek aktyorlik san'atining o'chmas solnomasiga aylandi.

Agar spektaklni bevosita transformatsion hodisa sifatida o'rgansak, tomoshada qator yangiliklar, ijodiy o'zgarishlar amalga oshirilgani va bularning barchasi ijodkorlarning g'oyaviy maqsadini ochishga xizmat qilganini ko'ramiz. Jumladan, sahnalashtiruvchi rejissyor Toshxo'ja Xo'jayev (bu rejissyorning so'nggi spektakli edi) xalqona an'ana va qadriyatlarimizning go'zal tajassumini spektakl tagmatnlariga singdirib yubordi, teatrlarimiz uchun milliy ruhdagi tomoshalar zarur ekanini ochiq-oydin ta'kidladi. "T.Xo'jayev tomonidan sahnalashtirilgan "Oltin devor" spektakli 15 yil davomida sahnadan tushmadi. Rejissyorning avvalgi spektakllariga xos bo'lganidek, ushbu spektaklda uning milliy o'ziga xoslikni, xalqimiz xarakteridagi betakror qirralarini yaxshi bilishligi seziladi" [3, 69-b].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, XX asrning ikkinchi yarmida, xususan 1950–75-yillarda o'zbek teatri o'ziga xos taraqqiyot evolyutsiyasini bosib o'tdi. Milliy teatrimizning mavzu va janr imkoniyatlari kengaydi, dramaturgiya, rejissura va aktyorlik san'atida yangi ijodkorlar maydonga chiqdi. To'g'ri, teatr ijodkorlarini turli mafkuraviy qarashlar chetlab o'tgani yo'q. Biroq shunday sharoitda ham ular abadiyatga daxldor, umuminsoniy qadriyatlarni tarannum etuvchi spektakllar yaratishga muvaffaq bo'lishdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sobirov T. *Zamon, teatr, ekran.* – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. – 219 b.
2. Islomov T. *Tarix va sahna.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1998. – 212 b.
3. Rahmonov M., To'lxo'jayeva M., Muxtorov I. *O'zbek Milliy akademik drama teatri tarixi.* – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazi, 2003. – 268 b.
4. “Hayot so'qmoqlari” hujjatli filmi (Bahodir Yo'ldoshev portretiga chizgilar). – Toshkent, 2014.
5. Туляходжаева М. *Режиссура Узбекского драматического театра (тенденции развития и современные проблемы).* дисс... докт. искус. наук. – Ташкент: 1996. – 205 с.
6. Rahmonov M. *O'zbek teatri tarixi (XVIII asrdan XX asr avvaligacha o'zbek teatr madaniyatining taraqqiyot yo'llari).* – Toshkent: Fan, 1968. – 428 b.
7. Rahmonov M. *Hamza teatri tarixi. Birinchi kitob.* – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. – 325 b.